

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΑΞΙΟΛΟΓΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Ενότητα πρώτη: Αναζήτηση κριτηρίου ηθικής ορθότητας

Σκοπός κάθε πράξης μας είναι να αποκομίζουμε από αυτήν ευτυχία στην ατομική ζωή και καταξίωση στην κοινωνική μας παρουσία. Με δεδομένο όμως ότι υπάρχουνε μόνον ως κοινωνικά όντα, είναι σαφές ότι οι πράξεις μας αξιολογούνται και μπορούν να χαρακτηριστούν ως ηθικές ή μη ηθικές από τη στάση που υιοθετούμε απέναντι στους άλλους ανθρώπους: «*Η μόνη συμπεριφορά για την οποία ο άνθρωπος είναι υπόλογος στην κοινωνία είναι αυτή που αφορά τους άλλους*» (Τζον Στιούαρτ Μιλ, Περί ελευθερίας).

Παρ' όλα αυτά, η ηθική στάση ενός ανθρώπου απέναντι στους συνανθρώπους του δεν είναι –και δεν μπορεί να είναι– κάτι μονοδιάστατο. Προϋποθέτει ηθικούς κανόνες που αναγνωρίζουν την ανθρώπινη αξία αλλά και τη βούληση καθενός από μας να τους υιοθετούμε και να τους ακολουθούμε απαρέγκλιτα.

α. ωφελιμιστική ηθική

Ο ωφελιμισμός είναι μια ηθική θεωρία που αναπτύχθηκε κυρίως από τον Τζέρεμυ Μπένθαμ και τον Τζον Στιούαρτ Μιλ στην Αγγλία, στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Η θεωρία βασίζεται στο ηδονιστικό αξίωμα, δηλαδή στην αντίληψη ότι η ευχαρίστηση είναι ο υπέρτατος σκοπός της ζωής, αλλά έχει έναν σαφώς κοινωνικό προσανατολισμό. Συγκεκριμένα, οι ωφελιμιστές υποστηρίζουν ότι η ηθική αξία μιας πράξης κρίνεται από το αποτέλεσμα της. Σκοπός μιας πράξης πρέπει να είναι η εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής ευτυχίας για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων. Έτσι, το κριτήριο της ηθικής πράξης είναι η ευδαιμονία του κοινωνικού συνόλου ή, τουλάχιστον, μιας μεγάλης πλειοψηφίας.

Με βάση αυτή την αρχή, όταν καλούμαστε να επιλέξουμε ανάμεσα σε διαφορετικές πράξεις, οφείλουμε να προτιμήσουμε εκείνη που συμβάλλει περισσότερο στην ευτυχία των ανθρώπων που επηρεάζονται από αυτήν. Η πράξη αυτή θεωρείται ηθικά ορθή. Αντίθετα, μια πράξη που τα αποτελέσματά της προκαλούν βλάβη στο κοινωνικό σύνολο κρίνεται ηθικά εσφαλμένη και πρέπει να αποφεύγεται. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Τζον Στιούαρτ Μιλ: «*Οι πράξεις είναι ορθές στο βαθμό που προάγουν την ευτυχία και εσφαλμένες στο βαθμό που τείνουν να προκαλέσουν το αντίθετο*».

Παρόλο που ο ωφελιμισμός παρουσιάζεται ως μια θεωρία που προσφέρει αντικειμενικά και μετρήσιμα κριτήρια για την αξιολόγηση της ηθικής αξίας των πράξεων, αντιμετωπίζει σημαντικές αδυναμίες. Πρώτον, είναι εξαιρετικά δύσκολο να προβλεφθούν όλες οι συνέπειες μιας πράξης εκ των προτέρων, ειδικά όταν αυτές εκτείνονται σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα. Δεύτερον, παραμένει ασαφές πώς μπορεί να μετρηθεί η ευτυχία ή η βλάβη που προκαλείται στο κοινωνικό σύνολο. Για παράδειγμα, σε περιπτώσεις όπως μια στρατιωτική εισβολή «για το καλό» ενός λαού, είναι εξαιρετικά δύσκολο να καθοριστεί αν υπερσχύουν τα οφέλη της νίκης ή οι ανθρώπινες και υλικές απώλειες που θα προκύψουν.

Η πιο θεμελιώδης αδυναμία του ωφελιμισμού, ωστόσο, έγκειται στο γεγονός ότι βασίζει την ηθική αποτίμηση των πράξεων σε ποσοτικά και όχι σε ποιοτικά δεδομένα. Δηλαδή, μια πράξη μπορεί να κριθεί ηθικά ενδεδειγμένη ή ακόμα και επιβεβλημένη, αν εξασφαλίζει μεγαλύτερη συνολική ευτυχία, ανεξάρτητα από την ποιότητα των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν ή τις θυσίες που απαιτήθηκαν. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μια μορφή «μακιαβελισμού», όπου ο σκοπός –η ευτυχία των πολλών– δικαιολογεί τα μέσα, ακόμα και αν αυτά περιλαμβάνουν τη θυσία ατόμων ή μειονοτήτων. Έτσι, ο ωφελιμισμός, αν και παρέχει χρήσιμες κατευθυντήριες αρχές, δεν είναι πάντα επαρκής για την πλήρη απάντηση στο ερώτημα του ηθικά ορθού.

β. καντιανή ηθική

Οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας θεωρούσαν ότι το κριτήριο της ηθικής πράξης βρίσκεται στα κίνητρά της. Γι' αυτό αναζητούσαν την ηθική αρχή που καθορίζει «τι πρέπει να πράξουμε» και πίστευαν πως αυτή η αρχή είναι κάτι εξωτερικό, το οποίο οφείλουμε να γνωρίζουμε και να ακολουθούμε. Ο Ιμάνουελ Καντ, όμως, διαφώνησε με αυτήν την προσέγγιση. Υποστήριξε ότι ο ηθικός νόμος δεν είναι εξωτερικός, αλλά εσωτερικός, σύμφυτος με τη λογική μας και αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησής μας. Ο ηθικός νόμος, σύμφωνα με τον Καντ, είναι αποδεδειγμένος από τα συναισθήματα, τα πάθη και τις εμπειρίες, αφού ταυτίζεται με τον ορθό λόγο. Ο ορθός λόγος είναι έμφυτος σε κάθε άνθρωπο και υποδεικνύει το «πρέπει» ή το «δεν πρέπει» των πράξεών μας. Επειδή, όμως, αυτός ο νόμος είναι γενικός και μη συγκεκριμένος, δεν μας δίνει άμεσες κατευθύνσεις για το πώς να πετύχουμε την ευτυχία, αλλά μας καθοδηγεί ώστε να γίνουμε άξιοι αυτής.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Καντ εισάγει την «κατηγορική προσταγή», έναν κανόνα που δεσμεύει την ελεύθερη βούλησή μας και εξασφαλίζει ότι οι επιλογές μας είναι ηθικές. Η πρώτη αρχή της κατηγορικής προσταγής είναι η καθολικότητα: κάθε πράξη μας πρέπει να βασίζεται σε έναν κανόνα που μπορεί να γίνει καθολικός νόμος, δηλαδή να εφαρμόζεται από όλους και σε κάθε περίπτωση. Αν, για παράδειγμα, κάποιος αποφασίσει να αυτοκτονήσει, πρέπει πρώτα να αναρωτηθεί τι θα συνέβαινε αν όλοι έκαναν το ίδιο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ανθρωπότητα θα εξαφανιζόταν, γεγονός που καθιστά την πράξη αυτή ηθικά εσφαλμένη. Έτσι, ο άνθρωπος υποχρεώνεται να απορρίψει αυτήν την επιλογή και να ακολουθήσει μια διαφορετική πορεία. Η δεύτερη δέσμευση της κατηγορικής προσταγής αφορά την ηθική ευθύνη που αναλαμβάνουμε. Όταν η επιλογή μας γίνεται καθολικός νόμος, δεσμευόμαστε να τηρούμε τον κανόνα που θέσαμε, διότι αυτός είναι προϊόν της δικής μας ελεύθερης βούλησης. Κατά τον Καντ, η αυτονομία της θέλησης σημαίνει ότι θέτουμε εμείς οι ίδιοι νόμους στον εαυτό μας, και η τήρησή τους γίνεται καθήκον.

Η κεντρική αρχή της κατηγορικής προσταγής συνοψίζεται ως εξής: *«Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο του άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο»* (Ιμάνουελ Καντ, Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών). Με αυτόν τον τρόπο, ο Καντ αναγνωρίζει την αξία, την ελευθερία και την αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου, καταδικάζοντας κάθε μορφή εκμετάλλευσης, ακόμη και αν αυτή γίνεται για «καλό σκοπό». Για παράδειγμα, ακόμη και ένα ψέμα που λέγεται για να βοηθήσει κάποιον αθώο είναι ηθικά ανεπίτρεπτο.

Παρότι η κατηγορική προσταγή αποτελεί μια ισχυρή ηθική πυξίδα, επικεντρώνεται κυρίως στο τι «δεν πρέπει» να κάνουμε. Είναι δύσκολο να την εφαρμόσουμε σε όσα «πρέπει» να πράξουμε, καθώς απαιτεί να παραμερίζουμε τα συναισθήματα και να καθοδηγούμαστε αποκλειστικά από τον ορθό λόγο. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μια ηθική συμπεριφορά που είναι παγερά απρόσωπη και αποκομμένη από την ανθρώπινη φύση.

γ. αρετολογική ηθική

Για πολλούς φιλοσόφους, η ηθικότητα ενός ανθρώπου συνδέεται με τον χαρακτήρα του και την ικανότητά του να επιλέγει το ηθικά σωστό. Η επιλογή του τρόπου συμπεριφοράς εξαρτάται από την αρετή, η οποία, σύμφωνα με τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, συνδέεται άμεσα με την ευδαιμονία. Η αρετή, στην αρχαία σκέψη, θεωρείται η τελειότητα, δηλαδή η ολοκλήρωση των χαρακτηριστικών κάθε όντος, που οδηγούν στην αυτονομία και την πληρότητα. Στον άνθρωπο, η αρετή είναι πιο σύνθετη, καθώς αυτός διαθέτει όχι μόνο βιολογικές ανάγκες και υλικές επιθυμίες, αλλά και λογική, βούληση, και ζει ως μέλος ενός κοινωνικού συνόλου.

Ο Αριστοτέλης, συμφωνώντας ότι η αρετή οδηγεί στην ευδαιμονία, προσδιόρισε ότι είναι επίσης η δύναμη που κατευθύνει την πράξη. Κατά τον Αριστοτέλη, η ευδαιμονία είναι *«ενέργεια της ψυχής κατά τον κανόνα της τέλει αρετής»*. Η αρετή για αυτόν είναι «έξη», δηλαδή διάθεση που αποκτάται μέσω της επιλογής και της ελεύθερης βούλησης, γεγονός που της προσδίδει δυναμικό χαρακτήρα. Ωστόσο, δεν υπάρχει σταθερός κανόνας για την ενάρετη συμπεριφορά. Το κριτήριο για τις επιλογές του ανθρώπου είναι η «μεσότητα», δηλαδή η αποφυγή της υπερβολής και της έλλειψης. Κάθε ενέργεια που διέπεται από αρετή βρίσκεται στη μέση οδό, επιδιώκοντας την ισορροπία και τη συμμετρία. Η μεσότητα, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, δεν είναι ένα απόλυτο ή αριθμητικό μέσο, αλλά εξαρτάται από τον εκάστοτε άνθρωπο και τις ιδιαίτερες περιστάσεις του. Για παράδειγμα, ο ενάρετος άνθρωπος επιλέγει να είναι γενναίος, αποφεύγοντας τη δειλία και τη θρασύτητα. Το «μέσον» καθορίζεται από τη λογική και την κρίση του φρόνιμου ανθρώπου.

Παρά την αξία αυτών των θεωριών, παρουσιάζουν αδυναμίες. Η γνώση του καλού δεν εγγυάται πάντα ότι το άτομο θα πράξει το ηθικά ορθό. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου κάποιος μπορεί να γνωρίζει τι είναι σωστό, αλλά να μην το επιλέγει, και αντίστροφα, άνθρωποι χωρίς ιδιαίτερη γνώση μπορεί να επιδεικνύουν ενάρετη συμπεριφορά. Επίσης, η θεωρία της μεσότητας του Αριστοτέλη δεν είναι πάντα ξεκάθαρη. Το νόημά της πολλές φορές αναιρείται, καθώς, ενώ η αρετή υποδηλώνει την τελειότητα, συχνά εκλαμβάνεται ως υπερβολή. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις η επιλογή μεταξύ δύο ακροτήτων φαίνεται αυτονόητη, π.χ., η προτίμηση της γενναιότητας έναντι της δειλίας ή της θρασύτητας.

Τέλος, το πρότυπο του «καλού καγαθού», δηλαδή του ενάρετου ανθρώπου που αποφασίζει το σωστό τόσο για την ατομική όσο και για την πολιτική ζωή, αντικατοπτρίζει την κοινωνία μιας άλλης εποχής. Στη σύγχρονη εποχή, η αρετή του ατόμου δεν αρκεί για να καθορίσει την ηθική πράξη. Είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη και οι ηθικοί κανόνες και οι κοινωνικές συνθήκες που ισχύουν σε κάθε εποχή.